

talán, alkalmasint, aligha, nem meggyőző, elfogadhatatlan, nem teljesen kielégítő és más hasonló kifejezés. Az ilyen etimológiai magyarázatok szerkezeti képzetéből nem maradhat ki a bizonytalansági együtttható.

8. Sem Ross, az etimológiai képlet eszméjének világra hozója, sem pedig a képletek tökéletesítésén fáradozó többi kutató nem esett bele abba a hibába, amely az új tudományos irányzatok és eljárások jelentőségének túlbecsülésében szokott megnyilvánulni. Szellemes próbálkozásait figyelemmel kell kísérnünk.

KISS LAJOS

A szótévesztés lélektanáról

1. Hogy ilyen, nyelvészeti szaklapban meglehetősen szokatlan témával állok a Magyar Nyelv olvasói elé, annak két oka van. Az egyik az, hogy már hosszabb ideje nagy érdeklődéssel figyelem, hogyan bukkannak fel nyelvünkben a szótévesztésnek egyre újabb, egyre meghökkentőbb példái, s hogyan nyernek a korábban összetévesztett szavak nemegyszer szinte polgárjogot ebül szerzett jelentésükben. A másik ok az, hogy a Magyar Nyelvőr elmúlt évi 3. számában rendkívül érdekes, egyben azonban vitára ingerlő dolgozat jelent meg HERNÁDI SÁNDOR tollából „A hibázás lélektanáról” (Nyr. LXXXVII, 329—41). Mivel e két inger — legalábbis az én felfogásom szerint — egymást erősíti, nem tudtam ellenállni együttes hatásuknak: kénytelen voltam legalább vázlatosan kifejteni véleményemet erről a kérdés-csoportról. Így született meg ez a cikk.

2. Amikor a szótévesztés jelenségéről beszélek, korántsem járok érintetlen ösvényen. Hogy csak néhány nyelvész elődöt említsek: ZOLNAI GYULA a Magyarosan hasábjain „Félreértett szavak és szóösszezavarások” címen (IX, 1—8) foglalkozott e jelenséggel. Hasonlóképpen nagy figyelmet szentel a szótévesztésnek FERENCZY Géza „A fogalmazás néhány kérdése” című alapos tanulmányában (Nyelv. 2 360—3). Többször foglalkozott a szavak vagy szólások összetévesztése útján keletkezett nyelvi vétségekkel LŐRINCZE LAJOS is, például „Össze ne tévessze!” (Nyműv. 181—6), „Még egyszer: össze ne tévessze!” (i. m. 187—91), „Seperjünk a magunk portája előtt!” (Édes anyanyelvünk 397—8), „Ne törjünk pálcát mellette!” (i. m. 404—5), „Össze ne tévesszel!” (i. m. 406—7), „Ézt se tévesszük össze!” (i. m. 410—1) stb. A szótévesztésről, szótévesztési hibákról tehát van szó bőven, e jelenségnek a lélektani hátterét azonban mindeddig nemigen vizsgálták kutatóink.

Úgy érzem, ez az a pont, ahol cikkem szorosan kapcsolódik HERNÁDI említett közleményéhez. Szerény dolgozatomnak már a címében is bevallott célja az, hogy segítségével a szótévesztésnek a lelki indítékaira próbáljak egy kissé rávilágítani, HERNÁDI pedig ezzel igen rokon, sőt szerintem részben egyező kérdés kifejtésére vállalkozott, midőn „A hibázás lélektanáról” kívánt szólni. Csakhogy ez a részleges témaegyezés csupán látszat, s hogy az, annak megítélésem szerint az az oka, hogy HERNÁDI mind a *hibázás*, mind a *lélektan* szót szűkebben értelmezte a kelletténél. Az utóbbiról azért mondom ezt, mert a lélektani fejtegetéssel lényegében adós maradt a szerző, az előbbiről pedig azért, mert a *hibázás*-on érezhetőleg csak a helyesírási hibák elkövetését érti.

Nos, ezek után megpróbálom én is vázolni, hogy mit értek a hibázás lélektanán, s ezért a továbbiakban két szempontból is megvizsgálom ezt a kérdés-komplexust: egyrészt lélektan szempontból, másrészt a 'hibázás' fogalmának a tartalmát, illetőleg terjedelmét (vö. FOGARASI, Logika¹ 147—53) szempontjából.

3. Ha a nyelvi értelemben vett hibázásnak a lélektan indítékait vizsgáljuk, mindenekelőtt két kitűnő tudósnak, RUDOLF MERINGERnek és RANSCHBURG PÁLNAK az úttörő munkásságával kell megismerkednünk. MERINGER volt az első, aki a pszichiáter KARL MAYERRAL közösen írt, „Versprechen und Verlesen” című munkájában (Stuttgart, 1895.) — bár még nem egészen világosan — kimondotta, hogy a nyelvbéli botlások, elszólások különféle fajtáit létrehozó okok között csaknem mindig ott lappang a szóelemeknek egymással vagy a szomszédos szók elemeivel való hasonlatossága; és RANSCHBURG PÁLNAK a nevéhez fűződik ennek a tételnek részletes kidolgozása és határozott megfogalmazása. A RANSCHBURG-féle gátlás lényege az, hogy ha valakinek egy több tagból álló betű-, szám- vagy egyéb sort kell megjegyeznie, könnyebben oldja meg feladatát helyesen, ha a tagok mind különbözőnek egymástól, mint ha a sor tagjai között azonos vagy hasonló betűjelek, számok stb. is vannak. RANSCHBURG számos művében megvilágította ezt a már 1902-ben hangoztatott tételét (Ähnlichkeit beim Lernen. 1905.; Az emberi elme I—II. 1923.; Die Lese- und Schreibstörungen des Kindesalters. 1928.; stb.), de a legnagyobb figyelmet talán „Az emberi tévedések törvényszerűségei” című, évszám nélkül, a könyvtári bejegyzésekből kideríthetőleg 1939-ben megjelent munkájában szentelte ennek a kérdésnek. Nagy nyelvi anyagot mutatva ki, hogy az elszólások, téves olvasások, elírások és sajtóhibák mindig valamilyen hasonlóság okozta zavarnak a szándéktalan következményei, s még csoportosítani, tipizálni is tudja anyagát ilyen szempontból. Csoportosításában ilyenek olvashatók: sorrendi felcserélések, például *kristálytisztá* helyett *tisztálykrista*; kontaminációk, például *orofánt* (*oroszlán* × *elefánt*); szóhelyettesítések, például *Schmerling* helyett *Schmetterling*; hangzókelőreejtése hasonlóságigátolás alapján, például *Geschiedene Eheleute* helyett *Geschiehene Eheleute*; az -r és az -l felcserélése, például *korreláció* helyett *kole-ráció*; stb. Nos, ha meggondoljuk, hogy a szótévesztésnek is alapfeltétele valamiféle — sőt minél nagyobb fokú — hangalaki vagy hangalaki és jelentésbeli azonosság, hasonlóság, azt hiszem, természetesnek találjuk, hogy ennek a jelenségnek is az elszólások, téves olvasások és egyéb nyelvbtlások között van a helye. Hogy elgondolásunk helyes, azt többek között egyrészt RANSCHBURG csoportosítása és példaanyaga is igazolja — gondoljunk csak a *Schmerling* > *Schmetterling* helyettesítésre, amely tulajdonképpen szótévesztés —, másrészt az a kísérletsorozat is, amelynek segítségével KOLLARITS JENŐ tanulmányozta a nyelvi botlások egyik fajtájának, az olvasásbeli tévedéseknek a törvényszerűségeit (erről is RANSCHBURG számol be idézett művének egy külön fejezetében). A KOLLARITS-féle, hosszú éveket tartó kísérletsorozat eredményei közül számunkra az a megfigyelés a legfontosabb, hogy a néma, tehát nem fennhangon való olvasás közben elkövetett nyelvi hibáknak túlnyomó része szótévesztési hiba. Vannak ezenkívül sor-, mondat-, nyelvtani, szótag- és betűhibák is, a szótévesztések azonban az összes elkövetett hibáknak a 88,2%-át adják. A fogalmazó írással együtt járó hibáknak a statisztikájában ez a százalékarány valamivel kisebb, de még így is igen nagy. Itt a hibák-

nak a 85,6%-a szótévesztés. S ami számunkra, a szótévesztés vizsgálói számára szintén igen fontos: „a hasonlatossági és részleges azonossági gátlás megjelenik az összes Kollarits által felsorolt hibaféleségnél” (RANSCHBURG i. m. 148). Így a homogén gátlás következtében lesz a német *Ankunft*-ből szótévesztés útján *Auskunft*, a *Sterbens*-ből *Strebens* stb.

Hogy a szótévesztés éppúgy valamilyen hasonlóság, részleges azonosság, zavaró analógia hatására következik be, mint a betűkihagyás, a hangcsere és bármilyen más nyelvbtlás vagy írászavar, azt általánosságban — azt hiszem — elfogadhatjuk. Ezzel kapcsolatban azonban okvetlenül szólnunk kell még egy igen fontos körülményről, arról, hogy a nyelvi hibázásnak két válfaja, két fő típusa van, s a kettő nem hozható közös nevezőre. Lássuk csak! Ha a *dolgozik* szót véletlenül így írom le: *dolgozig*, senki sem fog arra gondolni, hogy nem ismerem a *dolgozik* szónak helyes írásmódját, hanem mindenki látja, hogy pusztán figyelmetlenségből követtem el hibát: a leírandó betűsornak egyik már korábban előforduló eleme hibás asszociáció folytán elfoglalta egy vele rokon betűjelnek a helyét is. Ha elolvasom a hibásan leírt szót, minden valószínűség szerint magam is észreveszem az elírást. Vagy: Egy szaklap arról tudósít, hogy „december hetedikén, vasárnap a Pearl Harborban *horganyzó* hajókon szokás szerint késett az ébresztő” (Repülés 1960: 12. sz. 14). Aki e mondatot elolvassa, és észreveszi a hibát, először elképed, de azután hamar rájön, hogy egyszerű szótévesztéssel áll szemben. A cikkíró nyilván nem a kikötőben *horganyzó* (értsd: horgannyal, cinkkel bevonó) hajókról akart írni, hisz ez értelmetlenség volna, hanem az ott *horgonyzó*, azaz ott veszteglő hajókról. Nyilvánvaló, hogy a szöveg fogalmazója vagy esetleg a nyomdász, aki a mondatot kiszedte, szintén tudja, mi a különbség a *horgany* és a *horgony* között, csak nem figyelt eléggé, s a két nem túl gyakori szót ezért cserélte össze.

Ellenben vannak olyan nyelvi hibák is, amelyek nem csupán szellemi apparátusunk pillanatnyi rendellenes működésének köszönhetik létüket, hanem egyéb okok is közrejátszottak keletkezésükben. Ha például a 48-as honvédtábornoknak, *Desseuffy* Arisztidnek a nevét valaki *deszeffi* vagy pláne *deseffi* alakban ejti ki, akkor ennek a hibás kiejtésnek nem valami szellemi rövidzárlat az oka, hanem az, hogy az illető nem tudja, mi a hangértéke a régi magyar *ew* betűjelnek, az *s* betűnek stb., vagyis nem tudja, hogy e név helyes kiejtése: *deszöfi*. És hogy a szótévesztés területéről is mondjunk egy példát — ha valaki azt írja, hogy „a palackelőkészítő gépek szerkezete igen *különféle* lehet” (l. Borgazdaság 1960. 2. sz. 37), akkor itt szintén nem véletlen szócseréről van szó, hanem minden valószínűség szerint arról, hogy a mondat fogalmazója nem érzi a különbséget az összetévesztett két szó között, nem tudja, hogy más-más, egymástól eltérő, nem azonos jelentése csak a *különböző*-nek lehet, a *különféle* szónak nem. Tehát hibázni kétféleképpen lehet: v e l e t l e n s é g b ő l, az agyközpont működésében beálló pillanatnyi zavar következtében — az ilyen úton keletkezett hibának a hiba voltával elkövetője is tisztában van — és t u d a t l a n s á g b ő l, bizonyos ismeretanyag hiánya vagy hibás, hiányos elraktározása következtében. Ez utóbbi esetben a hiba a vétséget elkövető egyén egyidejű lelkiállapota szempontjából tulajdonképpen hibátlan cselekedet, hisz végbemenetele közben a szellemi apparátus kifogástalanul működött. „A hiba oka a pillanatnyi cselekvés körén kívül esik” (SOMOS LAJOS, Vizsgálatok a helyesírás és írászavarok köréből. Eger, 1933. 9), s ezt az okot megszüntetni csak felvilágosítással lehet.

4. Azok a kutatók, akik a nyelvi hibázás okaival foglalkoztak vagy foglalkoznak, természetesen szintén érzik, szintén látják ezt a különbséget. Látják a pszichológusok, akik az emberi lélek rejtelseinek kutatása közben kerülnek szembe ezzel a kérdéssel, mint például SIGMUND FREUD, RANSCHBURG PÁL vagy FRIEDRICH KAINZ, és látják azok a kutatók is, akik pedagógiai oldalról közelednek hozzá, mint például SOMOS LAJOS, TÖRÖK GÁBOR vagy HERNÁDI SÁNDOR. Ne tévesszen meg senkit, hogy ennyire különböző neveket állítok egymás mellé e tétel igazolására. Azért teszem ezt, hogy megmutassam: itt nyilvánvalóan, kétségbevonhatatlanul elkülönül egymástól a hibázásnak az említett két fő típusa, s ezt a lelkiismeretes kutatónak, bármilyen oldalról foglalkozik is e kérdéssel, bármilyen koncepció érvényesítésén fáradozik is, fel kell és el kell ismernie. FREUD „A mindennapi élet pszichopatológiája” című, először 1904-ben megjelent, híres, sőt hírhedt munkájában a pszichoanalízis általa kifejlesztett módszereivel vizsgálja egyebek között az olyanféle nyelvi hibákat is, amilyen az elszólás, a félreolvasás és az elírás.¹ Kellő pszichológiai ismeretek híján nem érzem magam hivatottnak arra, hogy akár erről a műről, akár FREUD életművéről marxista szemléletű értékelő bírálatot mondjak — erre vonatkozólag talán elég, ha F. V. BASSZIN szovjet-professzornak „A neofreudizmus kritikája” című, 1960-ban Budapesten tartott előadására hívom fel az érdeklődők figyelmét (Magyar Pszichológiai Szemle XVIII, 3—25) —, éppen ezért annak a néhány mondatnak az idézésére szorítkozom, amelyben FREUD — minden mélylélektantól függetlenül — a pszichikus tévcesekekmenyeket jellemzi a bennünket érdeklő szempontból. Ezt írja (A mindennapi élet pszichopatológiája. Bp., 1958. 278): „pillanatnyi, múlt zavar jellegét kell magán hordoznia. Feltétlenül szükséges, hogy ugyanazt a cselekvést előzőleg pontosabban végeztük légyen el, vagy pedig mindenkor fel kell tételeznünk önmagunkról, hogy pontosabban el tudjuk végezni. Ha helyreigazítanak bennünket, azonnal fel kell ismernünk a helyesbítés jogosságát és saját pszichikus folyamatunk téves voltát”.² Ebből nyilvánvaló, hogy FREUD világosan látja: a pszichoanalitikus vizsgálati módszerek alkalmazásával már eleve csak a véletlenségből elkövetett hibák, a pszichikus tévcesekekmenyek esetében lehet kísérletezni. A tudatlanság okozta botlások éppen ezért tökéletesen kívül esnek az ő vizsgálati körén. Művének az általa tévedéseknek nevezett emlékezetcsalódásokról szóló fejezetében rá is mutat a két pólus ellentétére, amikor kimondja: „az emlékezetcsalódás ellentéte a tudatlanság (nem-tudás)” (i. m. 252). Ebben a pszichoanalízissel való minden szembenállásunk ellenére is egyetérthetünk FREUDDAL.

A nyelvi hibázásnak — s ezen belül a szótévesztésnek is — ezt a két-féle indítékát világosan megkülönbözteti egymástól RANSCHBURG is említett munkájában, midőn az íráshibával és a sajtóhibával a felfogásbeli tévedést állítja szembe, s midőn az utóbbiról, a tudatlanságból eredő tévcesekekmenyéről ezt írja: „Tévedni emberi dolog. Ám ez nem lehet engedély már felismert

¹ Hogy ezen az úton hogyan lehet közelíteni egy-egy szótévesztéshez, arra szemléltetésül legalább jegyzetben bemutatok egy példát, nem is FREUDDÓL, hanem KAINZ „Psychologie der Sprache” című hatalmas művének negyedik kötetéből (Stuttgart, 1956. 481—2). Valaki egy általa kevéssé tartott ifjú filozófusról ezt akarja mondani: „Er hat über Nietzsche ... *dissertiert*”, ehelyett azonban véletlenül ezt mondja: „Er hat über Nietzsche ... *dilettiert*”. KAINZ szerint e szótévesztés útján akaratlanul is napvilágra került a szólnak az illető filozófusról alkotott rossz véleménye.

² Az én kiemelésem. — G. L.

tévedések oktani tisztázásának s így lehetőleg gyökerükben való gyógyításának elmulasztására.” (187.) Hasonló álláspontot képvisel KAINZ is előbb már idézett műve IV. kötetének a nyelvi tévcelekményekről („Sprachliche Fehlleistungen”) szóló részében. Mindenekelőtt kizárja vizsgálatai köréből a patológikus eseteket — ezek természetesen bennünket sem érdekelnek —, majd H. WEIMERNEK „Psychologie der Fehler” (1925.) és az F. PANSE—G. KANDLER—A. LEISCHNER szerzőhármának „Klinische und sprachwissenschaftliche Untersuchungen zum Agrammatismus” című (1952.) munkájára hivatkozva a következő szavakkal hártja el magától a tudatlanság szülte nyelvi hibákkal való foglalkozást (394): „Wir betrachten ferner an dieser Stelle nur solche Fehlleistungen, die auf dem Mutterboden voller Sprachkenntnis möglich sind, die sich einstellen, obgleich der im Sinne dieser Missgriffe Entgleisende das Sprachmaterial zulänglich beherrscht. Damit ist eine weitere Gruppe von Erscheinungen ausgeschlossen, nämlich die der Sprachfehler im eigentlichen Sinn, wo nicht etwas richtig Intendiertes misslingt, sondern das Richtige von vornherein nicht erstrebt wurde, aus Gründe mangelnder Sprachvertrautheit gar nicht intendiert werden konnte. Wir klammern also die ganze Gruppe derjenigen Fehler ein, die auf Bildungsmängeln, unzulänglicher Sprachbeherrschung und geistiger Unreife beruhen.” És — mint már mondtuk — így vélekednek a többiek is. SOMOS szerint „vannak olyan íráshibák, melyeknél egy pillanatig sem gondolhatunk arra, hogy a növendék ismerete hiányos, vagy ingadozó volna” (i. m. 8), és vannak olyanok, amelyekről „majdnem teljes bizonyossággal hihetjük, hogy ezeket így is akarták írni” (uo.). TÖRÖK GÁBORNAK (Nyr. LXXXII, 333) az a véleménye, hogy a helyesírási hibák egy része lélektani indítékokra vezethető vissza — ezek „nem, vagy nem főképpen a helyesírási ismeretek hiányából erednek” —, más részüknek ismeretbeli hiányosság az oka. HERNÁDI idézett cikkében ezt a különbségtevést nem találjuk ugyan meg, de az a tény, hogy csak a minduntalan előforduló, úgynevezett „típushibák”-kal foglalkozik a szerző, mégpedig preventív cézzal, nyilvánvalóvá teszi, hogy ő is világosan látja a két fő hibatípus között a különbséget.

5. Abban tehát, hogy hibázni kétféleképpen: véletlenül vagy tudatlanságból lehet, mindenki egyetért. Az azonban, hogy e két hibatípust külön-külön vagy együttesen érdemes-e vizsgálni, még korántsem eldöntött tény. Az idézett pszichológusok — mint részben már az eddigiekből kitűnt — csak a „tévcelekmények”-et (Fehlleistungen) tekintik vizsgálatuk tárgyának, azok viszont, akik pedagógiai céloktól vezérelve foglalkoznak a nyelvi vétségekkel, jobbakra csak a hibáknak az ismeretek elégtelen voltából fakadó típusát veszik bencés alá. Mint láttuk, így tett HERNÁDI is. Szerintem a nyelvész számára önmagában egyik vizsgálati mód sem megfelelő, illetőleg egyik sem elegendő. Ahhoz, hogy a nyelvi botlások különféle fajtáit — köztük a szótevéstést is — a maguk bonyolultságában, a maguk teljességében megismerhessük és elemezhessük, mindenekelőtt arra van szükség, hogy a véletlen folytán keletkezett, valamint az ismerethiányból fakadó hibákat egymás mellett, együttesen tanulmányozzuk. Annál is inkább fontosnak tartom ezt az együttes vizsgálatot, mert a két hibatípus között — mint már SOMOS (i. m. 9) is észrevette — nem lehet éles határvonalat húzni. Gondoljunk csak el: Vajon az a diák, aki a *kiáltotta* igealak helyett *kiáltota* alakot ír dolgozatában, ugyanolyan elbírálat érdemlő hibát követett el, mint aki például a *bensőséges* szót két *n*-nel írta? Nézetem szerint az első hiba a tudatlanságnak olyan

iskolapéldája, hogy azt semmi se mentheti, az utóbbit azonban legalábbis részben annak „köszönheti” elkövetője, hogy megtévesztette őt a *bennfentes* — *bennlakó* — *bennszülött* analogikus sor, s ezeknek zavaró hatására írt *bensőséges* helyett *bennsőséges*-t (az utóbbi példát HERNÁDI idézett közleményéből vettem: Nyr. LXXXVII, 331). Vagy pedig — hogy megint említsek példát a szótévesztés köréből is — ha valaki kellő nyelvi műveltség hiányában állandóan fölcseréli egymással a hasonló hangalakú, de teljesen eltérő jelentésű *rezsím*-et és a *rezi*-t (például: a Horthy-*rezsiben* történt), vagy a *gladiátor*-t és a *radiátor*-t (például: megjavították a *gladiátort*), vajon ugyanolyan vétséget követ el, mint akit — talán csak egyetlen egyszer, talán többször is — megtévesztett a meglehetősen ritka *tartam* és a sokkal gyakoribb *tartalom* szó közti nagy hasonlóság, s ezért ahelyett, hogy a kiállítás *tartamá*-ról (értsd: időbeli határaitól) szólt volna, így írt: „A kiállítás *tartalma* alatt a »Gamma« bemutatót tartott legújabb gyártmányú mikroszkópjaiából” (Pécsi Műszaki Szemle 1959: 3. sz. 26)? Alig hinném erről az utóbbi két példáról is, hogy közös nevezőre lehet őket hozni. A *rezi* és a *rezsím* fölcserélése nyilván tudatlanságból fakad, a *tartam* szónak a *tartalom*-mal való, esetleg csak véletlen helyettesítése ellenben bizonyos fokig a két szó közti nagy hangalaki és jelentésbeli hasonlóságnak, valamint a *tartam* meglehetősen ritka előfordulásának a következménye; amolyan átmeneti eset a véletlenségből és a tudatlanságból származó hibák közt. Az efféle példák számát meg is sokszorozhatnám, de nem teszem. Az idevágó nyelvi anyag együttes tárgyalásának szükségességét — azt hiszem — fölösleges még tovább is bizonyítanom. Az e pontban elmondottakhoz legfeljebb azt fűzöm még hozzá kiegészítésül, hogy az általam ismert idevágó munkák közül egyben, SOMOS LAJOS idézett tanulmányában homályosan már szintén felsejlik az a vizsgálati szempont, amelynek fontosságát itt oly erősen hangsúlyozom. Igaz, hogy e munkának „A hibázás lélektana” című első részében (7–32) ugyanúgy csak helyesírási jellegű hibákról esik szó, mint például HERNÁDINál, de ugyanennek az értekezésnek a hibák alaki rendszeréről szóló második részében (58–61) már a szótévesztés kérdései is napirendre kerülnek, s a *ritmus* és a *rigmus*, a *hajlamos* és a *hajlandó* vagy a *mozzanat* és a *mozdulat* szavak felcserélődését ugyanolyan szempontból regisztrálja a szerző, mint az *árul*, *utolsó*, *tünik* stb. szavaknak az analógiás hatásra létrejött *árul*, *utolsó*, *tünik* alakokkal való helyettesítését. Véleményem szerint nem lehet kétséges, hogy nyelvészeti elemzés számára ez a vizsgálati mód a legmegfelelőbb.

6. Ezek után most már az volna a dolgunk, hogy ésszerű csoportosítással megpróbáljunk valamiféleképpen rendet teremteni az ide, a „hibázás” jelenség tartományába kívánczók nyelvi anyagban, illetőleg igyekezzünk kijelölni ebben az anyagban a szótévesztésnek a helyét. Talán mondanunk sem kell, hogy ennek a feladatnak egyelőre csak nagyon hézagosan, hozzávetőlegesen tehetünk eleget. Inkább csak arra vállalkozunk, hogy — részben az eddigi szakirodalom alapján — felsoroljunk néhány osztályozási szempontot, s rámutassunk arra, hogy e szempontok mennyiben alkalmasak a szótévesztés jelenségének a vizsgálatára.

A nyelvi hibázás körébe tartozó jelenségeket csoportosíthatjuk a s z á n d é k o s s á g f o k a szerint. Beszélhetünk a) véletlen eredetű hibákról, b) tudatlanságból elkövetett hibákról (ez utóbbiak lényegében elkövetőjük szándéka szerint születtek meg), valamint c) olyan h a t á r e s e t e k r ől, amelyeknek létrejöttében pillanatnyi indisz-

pozíciónak és bizonyos fokú ismerethiánynak egyaránt van vagy lehet szerepe. Arról, hogy a szótévesztés példái mindhárom altípusban megtalálhatók, korábban már esett szó.

Osztályozhatjuk a nyelvi hibákat elterjedtségük, társadalmi érvényük szerint is. A hibák egy része egyedi jellegű, egyénhez kötött — a véletlenül keletkezett hibáknak a túlnyomó része ilyen —, más, az előbbinél jóval kisebb része a nyelv fejlődése során társadalmi érvényre tett szert, s így a mai nyelvszemlélet szempontjából már nem is hiba, vagy legalábbis nem súlyos hiba. A német *Zauberin* „szabályos” alakja például *Zaubererin* lenne, ugyanúgy, ahogy a *Lehrer* nőnemű változata sem *Lehrin*, hanem *Lehrerin*. A nyelvszokás egy idő múlva mégis szentesítette a *Zauberin* formát, olyannyira, hogy ma már ez a szabályos alak (KAINZ i. m. 468). Hasonló a helyzet a mi *ildomos* szavunkkal is, amely eredetibb 'ravasz' jelentését elveszítve, a hozzá hangalakjában nagyon hasonló *illedelmes* szónak a jelentését öltötte magára. Az *ildomos* szónak 'illedelmes' értelemben való használata eredetileg hiba volt, ma azonban már nyelvtény. És természetesen ugyanígy vagyunk sok ezer más hang-, szóalak-, jelentés- stb. változással is, például *kalarábé* > *karalábé*, *kies* 'elbájoló, kellemes' → 'elhagyatott, félreeső' stb. A keletkezett új szavakról és szóalakokról mindig csak gondos, sokoldalú mérlegelés után mondhatunk ítéletet, s természetesen azt sem végleges érvénnyel.

Számításba jöhet egy olyasfajta rendszerezés is, amely a nyelvi hibák fajtáinak, megnyilvánulási formáinak elkülönítésére épül. Eszerint a hibák csoportosítása így fest: a) nyelvbtlás, b) félrehallás és félreértés, c) írásbeli botlás, d) félreolvasás, e) hibás szedés. Mint látható, ez a csoportosítás elsősorban a tévceselexmények (Fehlleistungen, »Ver«leistungen), tehát a véletlenség szülte hibák fajtái közti különbségtevésre alkalmas. Érthető tehát, hogy azok, akik ilyenféle felosztásban tárgyalják a kérdést (pl. FREUD és KAINZ), az ismerethiányból eredő hibákra általában nem fordítanak figyelmet. Mindazonáltal megjegyezhetjük, hogy szótévesztéses példákkal az említett csoportok mindegyikében találkozunk. Szemléltetésképpen hadd utaljak egy szótévesztéssel járó nyelvbtlásra. Idézem KAINZOT (475): „Ich wollte meinen Kindern eine Druckerei zeigen; ich bin einfach hineingegangen, obwohl an der Tür stand »Eindruck« (statt: »Eintritt«) verboten.” KAINZ magyarázata (uo.): „Wahrscheinlich handelte es sich um ein diktionsmässiges Perseverieren des für die Sprechaufmerksamkeit wichtigsten Wortes (»Druckerei«), es könnte aber auch sein, dass die motorisch-muskulären Impressionen der wichtigsten phonetischen Gruppe noch eine Art Nachwirkung entfalteten.” Hasonló példákat saját tapasztalataiból is szinte mindenki tud mondani.

Követhetjük a felosztásban a nyelvtani rendszert is, s beszélhetünk helyesírási, kiejtési, szóhasználati, szófüzési, mondat szerkesztési stb. hibákról is. Ez a felosztás természetesen szintén tovább bővíthető és finomítható, ugyanúgy, mint a többi is. Így például azok, akik a helyesírási hibákkal foglalkoznak tüzetesebben, jogosan beszélnek fonetikai okú hibákról, hibás szószármaztatás vagy hibás szerkezeti elemzés okozta vétségekről, a hagyomány megszégéséből fakadó hibákról (l.: TÖRÖK: Nyr. LXXXII, 333; HERNÁDI: Nyr. LXXXVII, 332—3), sőt jogosan alkotnak még részletesebb hibacsoportokat. Ilyenek például a magán- és a mássalhangzók időtartamával való visszaélések (öntöde helyett öntöde, ehetlen h. ehettlen), a hibás

hangjelölés (*papagáj* h. *papagály*), a hibás elválasztás (*jo-gász* h. *jog-ász*), az egybe- és különírási hibák (*el fogja végezni* h. *elfogja végezni*, *állattenyésztő* h. *állat tenyésztő*), a nagy és a kis kezdőbetű használatában mutatkozó hibák (az *ókor* h. *Ókor*) és még jó néhány (l.: SOMOS i. m. 33—58; HERNÁDI: i. h. 329—32 és 334—9). Természetesen ugyanígy részletezhetjük a többi csoportot is. A szótévesztés ebből a szempontból a szóhasználati vétségek közé, tehát a hibás szóképzés, a szabálytalan szóösszetétel, a fölösleges betűszóalkotás stb. mellé kívánkozik.

Lehet rendszerezésünk alapszempontja a hasonlóság foka és jellege is: Köztudomású, hogy a nyelvi hibák jelentős része valamilyen zavaró hasonlóság, káros analógia hatására születik.¹ Éppen ezért e hibákat jól csoportosíthatjuk aszerint is, hogy miféle zavaró analógia hozta őket létre. Beszélhetünk GOMBOCZ „Nyelvtörténeti módszertan”-a nyomán külső analógiáról (ilyen úton fejlődött ki az *egyőnk* alak a *kettőnk* hatására), valamint belső analógiáról, sőt az utóbbi típusban külön fogalmi (így jött létre a *falus* a *városi* hatására), hangalaki (az eredetileg 'tarka, pettyes' jelentésű *íromba* így szívta magába az *otromba* szó jelentését) és nyelvtani analógiáról (a *vezess*, *siess* stb. hatására így terjedt el az *engess* felszólító forma). Ha csak a szótévesztés jelenségével foglalkozunk, akkor esetleg célszerű a hangalaki, a jelentésbeli (ez ugyan megfigyelésem szerint önmagában igen ritkán vezet szótévesztésre!), valamint a hangalaki és jelentésbeli hasonlóság alapján csoportosítani anyagunkat. Nyelvörbeli, említett cikkében HERNÁDI közvetlen és közvetett analógiákról beszél (i. h. 333—4). Közvetett analógiával szerinte olyan esetekben kell számolnunk, amikor a hiba okait kutatván nem tudunk konkrétan megjelölni egy közeli vagy távoli analógiát, megtévesztő szót vagy szósort, ellenben feltehetőleg az a hiba oka, hogy a hibázó az íráskép helyesírásunkban betöltött jelentés- és funkciómegkülönböztető szerepének ismeretében ott is ilyen megkülönböztetésre gyanakszik, ahol erről nincs vagy nem ilyen formában van szó. Tehát közvetett analógia áldozata az, aki például az *ad* ~ *add*, *fáradtság* ~ *fáradtság*, *bal oldal* ~ *baloldal*-féle jelentés-, illetőleg funkciókülönbséget tartalmazó szópárok hatására a *héja* (madár) főnevet két *j*-vel írja, az *alma héja* szó szerkezetben levő azonos alakú szót pedig eggyel, hogy a jelentéskülönbséget az írásképben is érvényre juttassa. Véleményem szerint az analógiás hibáknak ez a fajta kettéosztása — közvetlen és közvetett analógiákra — nem célravezető, még a helyesírás területére korlátozva sem. A közvetlen analógiák meglétéhez és hatásának fontosságához természetesen nem férhet kétség, a közvetett analógiák csoportjának felvételét és ilyenfajta hangsúlyozását azonban megtévesztőnek érzem, legalábbis akkor, ha egyéb analogikus hatásokról nem esik szó. Ez a felosztás azt sugallja, hogy az íráskép jelentés- és funkció-megkülönböztető szerepe általában a kelleténél jobban beleivódott az emberek tudatába, olyannyira, hogy immár az analógiás hatásra végbemenő hibák jelentékeny részének ez a tudat az előidézője. Nyilvánvalóan a szerző is belátja, hogy e kép félrevezető, torz. HERNÁDI-nak a gyakorlati pedagógiai munka során gyűjtött példái szemléletesek, kifejezőek; azok is, amelyeket a közvetett analógiák között sorol fel. A baj csupán az, hogy ezzel a csoportosítással az igazságnak csak egyik,

¹ Ehhez a ponthoz érve legalább mellékesen hadd jegyezzem meg, hogy az analógia korántsem mindig káros. Ellenkezőleg: az analógiás hatásoknak óriási szerepük van a nyelv fejlődésében általában, különösen pedig a gyermek beszédének kifejlődésében (vö. SOMOS i. m. 27—8).

mégpedig kisebbik részét mondja el. Mert igaz ugyan, hogy sokan ott is és olyankor is jelentés- vagy funkció-megkülönböztető szerepet tulajdonítanak az írásképnak, ahol és amikor nincs ilyen szerepe — például a *fej* főnév és a *fej* ige, vagy a *vonzza* kijelentő módú igealak és a *vonzza* felszólító módú igealak írásában nincs semmi különbség —, az azonban, hogy mások meg ott sem veszik figyelembe az íráskép megkülönböztető szerepét, ahol pedig van ilyen szerepe, legalább ilyen súlyos, ha nem jóval súlyosabb hiba. Ha az írásképnak ezzel a szerepével tisztában lennének a kevésbé iskolázott, a helyesírásban járatlanabb emberek is, akkor nem írnák az *elől* névutót ugyanúgy rövid *ö*-vel, mint az *elől* (~ *elül*) határozószót, a kijelentő módú *edzem* és a felszólító módú *eddzem* alakot nem írnák egyaránt rövid *dz*-vel stb.

7. Mindebből — azt hiszem — jól látható, hogy többféle, sőt bátran mondhatom: sokféle osztályozási szempont kínálkozik számunkra, midőn a nyelvi hibákat vesszük bonckés alá. Mindig vizsgálatunk kiindulópontja, jellege és célja határozza meg, hogy a sokszor egymást keresztező, egymásba fonódó szempontok közül melyiket vagy melyikeket érvényesítjük. Akit a hibázás lélektani vonatkozásai érdekelnek, alighanem a magasabb idegtevékenység rendellenességeiből, az elterelő ingerek hatásaiból, az idegfolyamatok mozgékonyságának változásaiból stb. indul ki (vö. B. M. ТЫПЛОВ, *Pszichológia*.² Bp., 1952. 61—2). Aki a nyelvi produktumot tanulmányozza, bizonyára a grammatikai rendszer felől közelíthet legjobban tárgyához. Aki pedig — mint e cikk szerzője — azt a célt tűzi maga elé, hogy valamelyes áttekintést nyújtson a kérdés egészéről, talán akkor jár el leghelyesebben, ha több vizsgálati szempontot is felvillant. A magam részéről éppen ezért még egy osztályozásra felhívom a figyelmet, arra, amelyiknek alapján HERMANN WEIMER csoportosította a nyelvi hibákat „Psychologie der Fehler”² című (Leipzig, 1929.) munkájában. Igaz, hogy ez a felosztás egy kissé heterogén, de — mint KAINZ (i. m. 461) is megjegyzi — talán éppen ezért a legalkalmasabb arra, hogy segítségével eligazodjunk a lehetséges hibatípusok között. A WEIMER által több mint hetven lapon részletezett felosztást természetesen csak egészen vázlatosan ismertethetem, s ezért azt sem tartom illőnek, hogy kritikai megjegyzéseket is fűzzek hozzá. Megelégszem azzal, hogy rámutatok: a csoportosításnak mely pontjai érdemelnek különösebb figyelmet a szótévesztés szempontjából.

A) A gyakori használat szülte hibák (Geläufigkeitsfehler). Köztudomású, hogy egy-egy nyelv hangjainak, hangcsoportjainak vagy szavainak megterhelése nem egyforma. A megterhelésnek az arányait a gyakorisági szótárak mutatják. Nos, a WEIMER által e csoportba sorolt nyelvi hibáknak az a közös jellemzőjük, hogy minden esetben egy-egy gyakori, sokszor előforduló hang, hangcsoport vagy szó szorít ki helyéről egy jóval kisebb megterhelésűt. Néhány német példa (a példák után zárójelben mindig közlöm az illető hangnak vagy szónak azt a gyakorisági számát is, amely F. W. KEADINGnek tizenegymillió szó feldolgozásán alapuló, „Häufigkeitswörterbuch der deutschen Sprache” című, 1898-ban megjelent munkájában olvasható: *q* (10 221) → *g* (1 921 105) | *Unzahl* (24) → *Anzahl* (1215) | *denen* (6098) → *denn* (18 488) | *Kämpfen* (7) → *Kämpfen* (673).

A magyar nyelvi szótévesztések közül alighanem ide sorolhatjuk azt az esetet, amikor egy üzem lap cikkírója a némely vonatkozásban rokon értelmű *mező* és *mezőny* szavakat tévesztette össze (Hajóépítő 1959: 42 : 4): „Mezőfövényünk [értsd: *mezőny*fövényünk] alapján győzelmünk nagyobb

arányú is lehetett volna, de játékosaink nem mindig tartották be a taktikai utasításokat." NEMES ZOLTÁNNAK „A magyar parlamenti nyelv leggyakoribb szavai” című (Szeged, 1933.), 40 977 szó feldolgozásán alapuló statisztikájában a *mező* szónak az előfordulási száma 45. A *mezőny* a statisztikában nincs is benne, ez pedig azt jelenti, hogy 25-nél kevesebbszer fordul elő. Ebből is látható, hogy a ma már csak a sportnyelvben használatos *mezőny* szónak a megterhelése sokkal kisebb a *mező*-énél. Hasonló példákat még bőségesen idézhetnénk, azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy igen gyakran ugyanazt a példát többféle csoportba is belesorolhatjuk.

B) Perszeverációs hibák. Leginkább írás közben követünk el ilyen hibákat egy-egy betű vagy betűcsoport zavaró hatása következtében. Szótévesztés is keletkezhetik ilyen módon, de csak elvétve (gondoljunk a KAINZTÓL már idézett *Eintritt* > *Eindruck* példára). WEIMER alcsoportjai:

a) Hangok hátrahatásából fakadó hibák (Nachwirkungsfehler). *Hole es her* helyett — az *s* hang hatására — *hole es hes*. Vagy egy szótévesztés-féle hiba: „Aus Gold und Silber wird *Geld* gemacht” helyett — a *Gold* hatására — „... wird *Gold* gemacht”.

b) Hangok előrehatásából eredő hibák (Vorwirkungsfehler). Például *spätestens* helyett — az *n* előzetes megjelenése következtében — *spätenstens*.

c) Téves beállítotttságból származó hibák (Einstellungsfehler). WEIMER szerint ilyen például az a hiba, midőn valaki a német *See* 'tó, tenger' szót angol szónak fogja fel, tehát *szí*-nek ejti és 'püspöki szék'-nek értelmezi. Kétségtelen, hogy az efféle téves beállítotttság okozhat zavarokat, gyakori hibatípusnak azonban ez semmiképpen sem tekinthető.

C) Hasonlóság okozta hibák (Ähnlichkeitsfehler). A hasonlóság bizonyos fokig keresztező szempont, hisz hangoknak, hangcsoportoknak, szóalakoknak, betűknek stb. a hasonlatosságáról a hibázásnak szinte minden típusában beszélhetünk. Ebből azonban szerintem mindjárt az is érthető, hogy miért éppen ide kell sorolnunk a szótévesztések túlnyomó részét. Azért, mert két önálló szónak a hasonlósága, összecsengése sokkal jobban érzékelhető, s így sokkal jobban megzavarhatja a beszélőt, az olvasót, a hallgatót stb., mint ha csupán két hang, betűjel vagy kisebb hangcsoport idézheti fel egymást igen könnyen. WEIMER még e hibatípuson belül is megkülönböztet három alcsoportot (a) Allgemeine Ähnlichkeitsfehler, b) Wahlfehler, c) Ranschburgsche Hemmung); ezt az elkülönítést azonban következetesen végigvinni szerintem csaknem lehetetlen, s nem is érdemes. Legföljebb azt jegyezhetjük meg, hogy a tulajdonképpeni szótévesztés esetei főleg az a) és a b) altípusba tartoznak, a RANSCHBURG-féle gátlás hatása elsősorban betűhibákban, betűkihagyásokban, feleserélésekben stb. jelentkezik (l. RANSCHBURG fentebb idézett saját csoportosítását). Néhány érdekes és jellemző, de az *egyelőre* ~ *egyenelőre*, *fáradtság* ~ *fáradtság*, *helyiség* ~ *helység*, *tanulság* ~ *tanúság*-féle „típus esetek”-nél ritkábban előforduló szótévesztés magyar szaklapokból: „Kezdetben érthetetlenül [értsd: értetlenül] nézzük a valamilyen módon »önmagától« rezgő vaslapocskát” (Rádiótechnika 1960. 8. sz. 237); „egy idézéssel rendelik be a *kielégítő* [helyesen: *kiegészítő*] parancsnokságra” (Kazán 1961. 17. sz. 4); „A díszítés alapelvei a következők: ... 2. *Mesterkélten* [értsd: *mesterien*] és egyszerűen stilizált körítés, semmi természetellenes utánzás” (Édesipar 1960.

szept.—okt. 10); „Ez egészen újszerű dolog, hiszen egysejtűekről *nemrégiben* [helyett: *nem régóta*] tudjuk, hogy ivaros jellegű szaporodásra képesek” (Gyógyszerészet 1960. 10. sz. 390); „nem lehet sok vita: a minőség elsősorban I—II. osztályú legyen. A süllő esetében ezt főképpen az exportigények *okolják* [értsd: *indokolják*]” (Agrártudomány 1960. 12. sz. 37).

D) Keveredés okozta hibák (Mischfehler). Ezt a típust nyelvileg igen jól elkülöníthetjük, hisz a *fangeln* (< *fangen* × *angeln*), *Otem* (< *Atem* × *Odem*), *zargat* (< *zavar* × *kerget*)-féle kontaminációs esetek tartoznak ide. Mivel ilyenkor új szó keletkezik, szótévesztésről itt nem beszélhetünk.

E) Érzelmi és akaratitényezőkkel magyarázható hibák (Gefühls- und willensbedingte Fehler). Ezen a csoporton belül újabb négy altípust különböztet meg WEIMER: a) *Vordrängung*, b) *Steigerungsfehler*, c) *suggerierte Fehler*, d) *Freudsche Verdrängung*; e típusokkal azonban olyan elenyészően csekély mértékben kell számolnunk, hogy részletezésüket szüktelennek tartom.

8. Mondanivalómnak ezzel végére is értem. Természetesen nem volt, nem is lehetett szándékomban, hogy minden idevágó kérdést felvessek; meg kellett elégednem annak az egy-kettőnek a vizsgálatával, amely HERNÁDI idézett tanulmánya nyomán merült fel bennem. Befejezésül röviden összefoglalom az elmondottak lényegét:

A) A hibázás fogalmát nyelvi vonatkozásban nem célszerű a helyesírásra leszűkíteni. Sokkal helyesebb az a felfogás, amely szerint minden nyelvi vétség hibázásnak a következménye, függetlenül attól, hogy a nyelvi hiba véletlenségből vagy tudatlanságból fakadt-e; hogy egyénhez van-e kötve, vagy már kezd társadalmi érvényűvé válni; hogy a közlési vagy a megértési folyamathoz tartozik-e; hogy az élőszóval kapcsolatos-e vagy az írással; hogy csak hangokra, illetőleg betűkre terjed-e ki vagy szavakra, sőt mondatokra is; hogy csupán elenyésző szerepe van-e benne a hasonlóságnak, az analógiának vagy éppen döntő fontossága stb.

B) A nyelvi hibázásnak egyik fajtája a szótévesztés is. A szótévesztés olyan nyelvi-lélektani folyamat, amelynek következményeként a beszélő, hallgató, író vagy olvasó egyén tudatában valamely szónak a helyét egy hozzá többé-kevésbé hasonló más szó foglalja el. Hogy a hibázásnak e fajtája milyen okokból, milyen körülmények között, a gondolkodási tevékenységnek mely szférájában következik be, az a jelenség kutatója, tüzetes vizsgálója számára rendkívül fontos ugyan, azonban nem tartozik a szótévesztés meghatározó jegyei, elengedhetetlen ismérvei közé.

GRÉTSY LÁSZLÓ